

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ОПИУМ, ЖИВАК И МАГИЯ – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ЛЕКОВНИЦИ И РЕГИОНАЛНИ ЛЕЧИТЕЛСКИ „ШКОЛИ“ ПРЕЗ РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Георги Д. Георгиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Изследването е посветено на медицината и фармацията през Ранното българско Възраждане. То се опира на един корпус от осем публикувани и два непубликувани рецептурни извора – лековници, като основният корпус изследвани документи е от периода около 1800 г. Изворите са публикувани през 1906 – 1907 г. от Евтим Спространов. Освен тях са разгледани и два непубликувани извора, съхранявани в БИА. Направен е обзор на медицинските практики: както на обредността – магическа и молитвена, така и върху фармакопeята. В духа на приноса на Е. Спространов е проследена интертекстуалността между различните магии и рецептури в изворите от два региона – на Свищов и на Рила. Интертекстуалните връзки и датировката на изворите позволяват да се говори за регионални школи и за мрежи от хора, които са предавали познанието и са се учили един от друг.

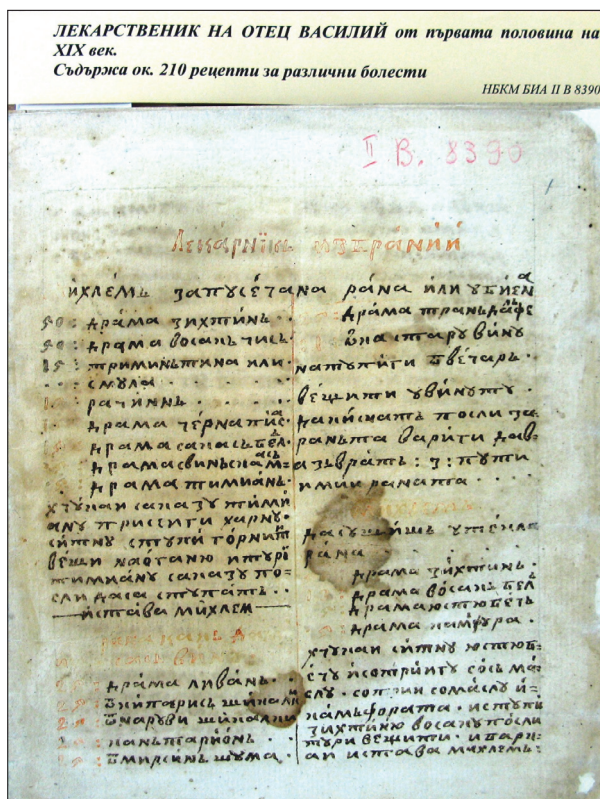
Keywords: Bulgarian National Revival, medicine, pharmacy, folk healers

Извори и литература

Настоящата статия си поставя за цел да разгледа отделни аспекти на традиционната медицина по българските земи докъм ранния XIX в., така както са отразени в един корпус от десет лекарственика. От тях осем са публикувани през 1906 – 1907 г. от Евтим Спространов в Сборника за народни умотворения, наука и книжнина. Останалите два – един рилски ръкопис („на риле на очи падне кров...“) и „Лекарник избраний“ на отец Василий – се съхраняват в БИА. Пак там се съхранява оригиналът на един от публикуваните от Спространов лековници: този на йерей Григорий, син на Йоан. Каква е съдбата на останалите седем публикувани от Спространов лековника, не е ясно.

Спорадично рецепти за болести се намират из личните документи – тефтери и пр., на българите от Възраждането. Може би най-ранната публикация по темата е тази на Цани Гинчев – „Нещо по народната медицина“ – в Сборника за народни умотворения, наука и книжнина от 1890 г.

Част от сведенията в този извор за народната медицина, така както тя е била позната на Цани Гинчев, се припокриват със сведенията от значително по-ранните лековници, които са известни днес. Като се изключи публикацията на Спространов, публикациите по народна медицина имат етнографски характер. Публикувани рецептури от писмени документи в по-ново време могат да се намерят в т. 5 на сборника „Стара българска книжнина“⁽¹⁾, който обаче не носи академичен характер и няма никакъв критичен апарат.

Предмет на изследването

В статията ще бъдат проследени някои специфични черти на традиционната медицина и фармация през Възраждането: употребата на магии и молитвена обредност, от една страна, и употребата на опиум, подправки, отровни треви и тежки метали, от друга.

Въз основа на интертекстуален анализ ще бъдат разгледани данните, позволяващи да се говори за регионални рецептурни традиции в два региона – на Свищов и на Самоков.

От самото начало следва да бъде направена уговорката, че хронологичната рамка е хлабава. Една част от лековниците са датирани, друга – не. Самият Спространов в публикацията си, базирайки се на почерците, изказва обосновано предположение, че се касае за документи от XVIII век, имащи общ корен през XVII век. Това се потвърждава отчасти и от факта, че „рилските“ текстове, като цяло, са по-архаични като рецептура от „свищовските“.

Как е изглеждала медицината през Ранното възрождане?

В някои случаи хекиминът (лекарят) е бил в състояние да помогне. В други случаи, подобно на днешните лекари, е бил безсилен. Както проличава на ред места, в някои от случаите указанията в хекимджийския тефтер са трудно-изпълними или практически неизпълними. Този трик указва, че хекиминът не е в състояние да реши проблема, за който е търсен, но не желае да загуби професионалния си авторитет. Билярите, които събирали и продавали билки, били известни с това, че лъжат²⁾. Според д-р Басанович в народната медицина бил известен голям брой растителни препарати³⁾, но в лечението в много случаи били използвани безразборно, според наличното. В подобен дух е и съобщеното от Цани Гинчев.

Доколкото е известно, хекимджийството се е практикувало в известна степен от старите ахтари – тогавашните аптекари и кинкалериисти. Дюкянът на ахтарина, ако се съди по приведените от Е. Спространов сведения, е вървял до голяма степен заедно с упражняването на занаята на хекимина (лекаря), т.е. очевидно в някои случаи двата занаята са се припокривали. Тук трябва да се направи уговорката, че през Възраждането картината на занятията, свързани с медицината, е много пъстра. Лекарят се обозначава с думата „хекимин“, „хекимджия“, хирургът е „джерях“, дрогистът е „ахтарин“, „ахтарджия“, „черчия“, съществували са биляри и т.н. Вероятно тези занятия са били съчетавани с други и отчасти свързани с пътуване в търсене на поминък. В този смисъл, твърди обобщения едва ли са позволени.

Ахтарите са търгували с лекове и подправки, приготвяли са илачите, с които са били лекувани хората, а занаятът вероятно се е предавал и по наследство. Евтим Спространов е публикувал откъслечни биографични бележки за някои стари ахтари. Знаят се имената на други от самите им ръкописи, както и датите на написване. Така например Илийчо Данаилов⁴⁾ станал черчия (ахтарин) ок. 1785 г. в Свищов и починал през 1830 г., а лекарственика си написал през 1804 г. Интертекстуално свързаният с него „хекимджийски тефтер“ на йерей Григорий – син на Йоан, е написан през 1800 г., а както проличава от една бележка върху него, документът все още се е намирал в Свищов през 1871 г.⁵⁾

Силна интертекстуалност проличава и при „рилските“ текстове – анонимния лекарственик „от церна коза карв“, публикуван от Спространов и датиран от него през XVII в., неиздавания „на риле на очи падне кров“, който също е анонимен и не е датиран, лековника на Рилския манастир, както и самоковския лековник на Анаки Тумпаров, датиран от 1806 г.

Може да се дадат поне два примера на лековници, писани от свещеници (отец Василий и йерей Григорий, син на Йоан), което позволява да се счете, че някои свещеници са имали жив интерес в практикуването на хекимджийство, а вероятно и към търговията с лекове. Така например лекарственик като „Лекарник избраний“ на отец Василий – вер. йеромонах, ако се съди от едно съкращение („иrom“) от чужда ръка – е до такава степен белязан от духа на търговията с подправки и фармацевтични продукти, че едва ли би могло да се счете, че той не е имал никакво отношение към нея.

Сборникът на отец Василий съдържа около 210 рецепти, в които е много силно застъпена употребата на опиум и вносни източни подправки, с множество вариации на сходни рецепти, по начин, който напомня трактат. Ръкописът прави впечатление със своето качество: текстът в две колони, с черно и червено мастило и орнаменти. Това, което най-вече предизвиква внимание, е влечението на отец Василий към опиума. Опиум съдържат 19 от общо 210-те рецепти в лекарственика – като дял доста повече, отколкото в останалите текстове. В някои от рецептите опиумът е в терапевтични дози. В други – например опиевата тинктура, количествата на дрогата са внушителни.

В рилските текстове, като контраст, подправките също фигурират, но са по-слабо застъпени. В тях лечителят борава с по-архаичен репертоар от лечебни средства, често почерпени от дивата природа. Също така в рилските текстове изобилства магията (вкл. с елементи на молитвена обредност), която пък напълно отсъства у отец Василий. Между най-малко два от четирите лекарственика от този регион има пряко влияние. Рилският ръкопис („на риле на очи падне кров“)⁶ от БИА носи няколко общи рецепти с друг ръкопис от областта на Рила, публикуван от Спространов, а именно лекарственик №I („от църна коза карв“), където редица рецепти се повтарят дословно. В друг случай пък поне една от рецептите (тази за маджун с опиум за деца, „да спят да се гоят“) се повтаря, макар и не по напълно идентичен начин, в ръкописа „на риле на очи падне кров“ и в самоковския лековник на Анаки Тумпаров от 1806 г., публикуван под №VI от Евтим Спространов.

Както е видно, в така дефинирания корпус от десет текста е възможно да се проследят известна обусловеност и взаимни влияния, които са регионални. Това позволява да се говори за наличието на регионални школи. Повтарянето на идентични рецепти не означава нищо друго, освен предаване на знанието.

В лекарствениците впрочем се наблюдава и някаква надрегионалност, но тя по-трудно може да бъде проследена. В този случай, повече отколкото за пряко

интертекстуално влияние и „школа“, може да се говори за поверия или за категории популярни лекове, известни по-широко сред тогавашното общество. Трябва да се отбележи, че стандартизация на рецептите през онова време не съществува, всяка рецепта е различна. Съответно, в случаите, когато рецептите се повтарят в различни ръкописи почти дословно, не личи друго освен мрежи от хора, които са се учили един от друг. Като бъдат оставени настрана широко разпространените методи за приготвяне – например на мехлеми или тинктури, като примери за рецепти, появяващи се на надрегионалното ниво, може да се посочат лечението на главоболие посредством налагане с варени в оцет листа от праскова⁷⁾, или пък изгарянето на кучешка глава или сврака, след което пепелта се смесва с ечемика на коня. В този последния случай се касае за рецепти, регистрирани най-късно около 1800 г.

Магията и молитвената обредност

Като важна част в някои от лекарствениците са магиите, които включват животни, птици и насекоми. Могат да се приведат някои примери за това каква е употребата на животните и насекомите в лекарствениците. В повечето случаи става дума за магически ритуали, които показват безсилието на човека от онова време да се пребори с някои заболявания.

Така например на кон мангафа (болен от шап) се прилага лечение със сврака, която се изгаря с перата, така че да кади в ноздрите на коня. Пепелта от изгорялата сврака се смесва с ечемика, който се дава на коня: „*За мангафа кон: на жаравата да угуди 1 сврака сас пира сас се и коня да ѝ вързан на 2 страни да са пуци да да му вари у ноздрете дукат изгори, пудир да я збират да я стрият да я дадат с ичумик сас воля божия минува*“⁽⁸⁾. Подобна практика има и в друг лекарственик: „*За кон кога има мангафа от нуса тече марсол, кучешка глава гори, чукай главата, па нараскай ичимик са вода и насали пепела да еде коня, заминава му 10 пати*“⁽⁹⁾. Вероятно този тип лечение с прототип на месокостното брашно е давало емпирично наблюдаван резултат, трансформиращ се в поверия.

Подобни рецепти впрочем, в които поверието играе голяма роля, има много: за „ветар“ (ревматизъм) например се препоръчва сваряването на черен кос във вино¹⁰⁾, след което виното се изпива. С черва от заклана костенурка по-късният Лазар Кефалов препоръчва да се налагат пришки на дете: „*За пришки що излизат папчици по деца и на ръце и де да е. Земи костенурка сасечи я и наложи сас чирвата и са се, да седи 24 часа*“⁽¹¹⁾. При лош оток („за оток дете си туриш пръсто да остане дупка“) жаба¹²⁾, набучена на клечка, се затиска и заравя в ново гърне¹³⁾, където преседява 40 дена, другаде и по друг повод жабите се изсушават и счукват на прах, а при Илийчо Данаилов 6 – 7 зелени гущера се изгарят на пепел в железен сач, като пепелта се взима сутрин¹⁴⁾.

Отвъд емпириката, суеверното въображение на хората от миналото им предоставя какви ли не варианти за магически практики. Ако за човек или дете, което не спи, в някои лекарственици се препоръчва сладък маджун с афион (опиум), то за човек, който твърде много спи, се препоръчва да пие моч от заек¹⁵⁾, вероятно като се има предвид пъргавината на заека (вид контагиозна магия, ако се придържаме към класификацията на Дж. Фрейзър¹⁶⁾).

Един пример за колоритно суеверие и пример за характерно влияние междувременно един от лекарствениците, публикувани от Спространов (№ I „от черна коза карвъ“¹⁷⁾, и рилския ръкопис („на риле на очи падне кров“) от БИА е рецептата за по-хубави вежди. В рилския ръкопис („на риле на очи падне кров“) рецептата звучи по следния начин: *„Возвразити вежди по мазу от дафиново масло от крълеж кров лейлек“¹⁸⁾ заколи со жълтица от кровта мажи“¹⁹⁾*. За сравнение, в другия рилски лекарственник („от черна коза кров“) рецептата звучи така: *„За вежди: от крлеж карв и дафиново масло растри заколи щеркол сас желтица“²⁰⁾ и кравта помазуй вежди“²¹⁾*. Както е видно, двата текста са съвсем близки и очевидно повлияни от общ източник. Както бе упоменато, редица рецепти в двата лекарственика се повтарят почти дословно.

Насекомите са застъпени в ритуалите по интересен начин. За перде на очите ръкописът „на риле на очи падне кров“ препоръчва изгорени пчели, смесени със захар, да се налагат върху клепачите вечер и отгоре да се поставя пара. (*„За очи дете има перде изгори няколко пчели направи пепел карацисай сос 10 драм небет шекер да му се сипуват вечер помалко сос пара да му замине“²²⁾*.) Впрочем сходството на провеждане на лечителското действие тук с първата рецепта на лековника – именно тя ни дава сведения, че ръкописът е от областта на Рила планина – е очевидна: *„На Риле на очи падне кров маркач суза тече да бричи главу да земе шашата тенек 2 пари тури на челото да стои три дни“²³⁾*. Може да се заподозре, че не всички от тези магически практики са лишени от емпирична прагматика. Така например една препоръка включва: *„буболечки лисомумодон са по нивете ги има тия са шарени черно с желто, чукай ги да пие сас вино арно“*. Не е изключено да е било търсено фармакологическото въздействие на кантаридин²⁴⁾ или друго съдържащо се в буболечките вещество.

За ухапване от бясно куче самоковският лековник на Анаки Тумпаров от 1800 г. освен хирургическата намеса, включваща пробиване на мехурчетата под езика, или *„ако седят черни и твърди“*, горенето им с босилек, се препоръчва да се счукат живи раци, да се накиснат във вода и да се цедят, а прецеденото да се пие 40 дни. Също така раната от ухапаното се „соли“ с пепел от горени черупки от раци²⁵⁾.

Освен изброените методи се препоръчва и следното прилагане на заклинателни формули: *„На една кора леп пиши салманъ салманъ салманъ да го яде преди сланце“*. Също така за ухапване от змия трябва да се напишат на хар-

тия (книга) думите „ланъ пандонъ пантилъ па пандомъ пандуката“, хартията да се постави в зелена паница с малко вода, „да пие и да тури на раната, заминава“⁽²⁶⁾.

Магическите ритуали се примесват с християнски мотиви и молитвени формули. Интересни са ритуалите против треска. Изглежда, при липсата на ефективно лечение за треска се препоръчват главно магически и молитвени формули. Понякога те имат комплексен характер. Така например в рилския ръкопис („на риле на очи падне кров“) се указва да се напише ред определени букви върху ябълка, която болният да изяде „на гладно сърце“ с топла вода, произнасяйки следната молитва към Исус Христос: „От треска молитва ис-усова волею възиде волею постои волею и яко милостив вярта скиде волею яко яко из иде от гроба тако прклота трескавица да из иде да из иде из раба божия пак всегда и нине и присно и во веки веков амин“. Следва още препоръката да се напишат три стиха на върбови⁽²⁷⁾ листа и да се пие сутрин вода в продължение на три дни. Следва уточнението, че ябълката с написаните на нея букви трябва да се изяде накръст и се дава още една молитвена формула: „Волею 9 часа остоя волею скиде възробе, волею яко лев полежа я волею яко орел изиде на небеса и проклегта трескавица от раба божия исмкъ ядроса ядроса с все нине пристно вовеки веков амин“. И веднага след това: „От треска земи отъ хапъ мухи 31. откини им главите и тури ги у едно зърно грозде тоя час що го растресе“⁽²⁸⁾.

Пак за треска намираме у Илийчо Данаилов магия с паяк: „За треска 1 паяк да са улови, да го носи да го затвори трябва сас карпу да го покачи на шията си 3 дена да ходи сас негу, пудиря да извади паяка, да го угуди наместото дето гуй зел куги угужда паяка уяха да чите 3 патя отчи наш“.

Употребата на насекоми във връзка с треската също би могла да бъде тълкувана като вид имитативна магия, по Фрейзър⁽²⁹⁾. В същия дух на обредност имаме магическа формула против главоболие (нежит) в хекимджийския тефтер на йерей Григорий: „За нижит коги боли глава. Адам имаше нижит и даде го Еви. Ева же даде его морем, море же даде его волнам, волна же даде его пянам, пяна же даде его краю, край же даде его песку, песку же даде его траву, трава же даде его роси, роса же даде его солнцу, солнцу же даде его ветре развей ветру нижит от главу раба божие имеркъ во име оца и сина и стаго духа амин“⁽³⁰⁾.

В един от лековниците, публикуван от Спространов, се намират няколко указания за това как „да запоиш човек да не пие вино хич“. Така например трябва да се заколи водна костенурка и кръвта ѝ да се смеси с вино. Костенурката се сварява с вода и от месото ѝ се прави манджа с кромид и магданоз. Друг начин за отказване⁽³¹⁾ на проблемния консуматор на алкохол е тайното смесване на виното със свинско кисело мляко: „от свинка кисело мляко кара-ицисай сас вино ама да не знае, дай да пие, потресува му се“. В друг вариант

пйна от устата на препускал кон „*карацисай със вино, ама да не знае*“. В още по-друг вариант, „*жив илан балак*³²⁾ *фани пусни го фо вино жив да умре дай да тие ебиди не тие вино*³³⁾“.

За потентност непубликуваният рилски ръкопис от БИА препоръчва жена-та да сложи стрито копринено семе във виното на мъжа и да го напои на гладно и без той да знае. „*За ония дето са вързани земи 30 зърна копринено семе стри го напои мажо сос вино на гладно ама да незнае заминуе*.“ Очевиден е и тук елементът на имитативна магия – коприната е суровина за конци.

И при по-късния Лазар Кефалов се намира разваляне на магия на съпрузи, които са „вързани“. „*Да развържеш мъж и жена*“ – мъжът намазва цялото си тяло със смес от жлъчка от гарга, зехтин, маточина. Приведен е тропар на света Богородица, който трябва да бъде написан на хартия и мъжът да го носи в себе си. Когато легнат, магията се развързва³⁴⁾.

Пак у йерей Григорий, се намира следният магически ритуал за потентност (липсата ѝ се отдава на магия) преди сватба: „*Коги са сгодяват младенци има нещо шопе момакът като да ни го варжат туй да направи нищо ниможи да го фани. Кога идват сос годеща оу момата идин верин человек да оуземи осуле идно дарво от момата от двора: до :3: лахтя и да го донесе оу момака оу двора: и да го оугудят на огана. насред дарвото на две: и да го оуземи със вогана догде седи и да пикай момка на двете главни да ги оугаси сос пикоч: и да ги скрий оунези главни. Като идат да си венчават оу черковата тойзи час оунези главни да ги оугудят да изгорат догде доди сватбата дастанат пепил: нищо ни мой му бадн на тоизи младенец*.“

В непубликувания рилски лекарственик от БИА за човек, който не може „да пуци вода“, се препоръчва молитва към „св. мъченик Фолавър“ (т.е., деформирано от мъчениците каменоделци Флор и Лавър) и отвара от пелин: „*Аще кто не може пуцити воду еи молитву во имя отца и сина и святому духу о святи мученик Фолавра, кокоша воду писа воду не пуца помок Флорис мученик бои да се оточи вода от всего раба божия во имя отца и сина и святого духа и нине и пристно во веки веков амин. Аще не може устити воду свари пелин с вода да се сгъсти, присипи вино и пида пелина семе стри с вино и ти*³⁵⁾“.

Както е видно от приведените примери, емпирическите наблюдения, магията и молитвените практики се смесват в едно цяло.

Фармакопееята

Медицинските практики на Ранното възраждане се диктуват както от циркулиращи информации, така и от тогавашната фармакопея, която е свързана с търговията на подправки и лечебни съставки. В по-ранните лекарственици подправките са слабо застъпени за сметка на магическите практики. В по-късните документи магията липсва, но подправките, които са сравнително слаби като активни съставки, присъстват обилно. Вероятно това е отчасти с

„търговска“ цел. Измежду тях присъстват карамфилът, кайсията и канелата („тарчин“), джинджифилът („исиот“), индийското орехче („хинди джеви-зи“), куркума („зардехча“), галангал („халвиджан“), черният пипер („фир-фирион“).

Наблюдават се, освен широко разпространените опиум и подправки, също така различни органични и минерални съставки: спирт, етер („етер“, вер. също „кибрит сою“), терпентин („тиременти“) и различни смоли – тамян, сакъз, чам сакъз, восък, растенията къна („кардаш къна“ или „еникардаш“³⁶) и алое („алои“, „саръ сабур“), нефт („нефт“, „нефт яй“), магнезий („магне-сия“), селитра („гиверджиле“), нишадър (амониев хлорид), цинково белило („сюлюмен“), живак, олово („куршум“), оловно белило („юстюбеч“ – оло-вен карбонат), оловен оксид („мюртесенк таши“) както и ред други състав-ки, които засега не мога да идентифицирам: „зулумет“ или „золумбат“, „ал-тънбаш“, „халиле“ и др. Асортиментът на тогавашния дрогист – ахтарина, е широк.

В тези лекарственици изобщо проличава влиянието на глоболизираща-та се търговия на XVIII – XIX в. Това е особено видимо в случая с лекар-ственика на отец Василий, в който се срещат в няколко различни рецепти с повторения на варианти имената на активните съставки – синоними, които присъстват в качеството си на отделни артикули: „афион“ и „териак“ (те-риахът е бил вид популярна бленда, която вероятно е съдържала и опиум), също „канела“ и „тарчин“, „карамфил“ и „карамфил варен“ – т.е. вероятно такъв, от който вече е бил направен извлек и впоследствие е бил предлаган на клиентите. В този случай, очевидно, се наблюдават търговските трикове на ахтарина.

Афионът и вносните подправки

Преди всичко трябва да се отбележи, че фармацевтичните практики на късния XVIII и ранния XIX в. са повлияни от търговията с подправки до такава степен, че комбинации от джинджифил, канела, карамфил, индийско орехче и др. се препоръчват за почти всичко. В рецептите понякога фигури-ра шафран, а опиумът се препоръчва за всичко онова, за което алкалоиди-те в опиумния мак имат приложение – при болка, кашлица, стомашно раз-стройство, като приспивателно за деца, за сърце. Както бе вече споменато, в лекарственика на отец Василий близо една десета от рецептите – или 19 от общо 210, съдържат опиум.

Документът оставя субективното впечатление, че отецът е имал известно влечение към опиума. В раздела с балсамите (тогава под това понятие се е имало предвид напитка) и тинктурите („таньтура“), който е след средата на ръкописа и съдържа неспецифично насочени към конкретни заболява-ния рецепти, опиумната тинктура („афион руху“) е отделена от останалите

с абстрактен орнамент – плетеница, съдържаща елементи, предизвикващи отчетлива асоциация със зеници на очи. Това може се обясни с факта, че опиумът предизвиква свиване на зениците на очите. Количеството опиум в рецептата е внушително. Присъствието на шафран, който има леки еуфоризиращи свойства, явно идва да подобри цвета и да усилва общото наркотично действие на тинктурата. Останалите подправки също представляват подобрители, които да коригират вкуса на опиевата тинктура. Ето как разглежда рецептата:

*„Афионъ руху:
16 драм афионъ
4 драм шафранъ
1 драм карамфилъ
1 драм канела насичи
Афиона и шафрану насичи ситно хчукай карамфилю харно и канелата хчукай 100 драма спирту ракия и тури у шише да сиди 1 ден.“*

Подобно нещо предлага йерей Григорий, с тази разлика, че афионът тук е в съвсем умерени количества. Както е видно, настойката се прави на водна баня:

*„Антонова балсама: за посечино или за срце.
1: драм и полъ афионъ
1: драм и полъ мурсафи
1: драм и полъ шафранъ
полвин ока спирт ракия тие сичките работи да оугудиш оу идно стакло: и стаклото да го оугудиш оу идна тенджерара и да го затулиш да ни издиша: и да налееш тенджерата сос воде колко настаклото шийката да са види: до тамъ: да потани оу вода: и да ври на оганя 3: сахата се полека колко трябва и да го снимиш сосъ тенджерата долу полека да го оуставиш да итини хубаво тогива да извадиш стаклото стана балсама совершена.“*

В рилския лекарственик („на риле на очи падне кров“), опиумът се препоръчва за приспиване на деца:

„За деца маджун да спи да се гои драмъ единъ афион, 1 шафран узерлик, 2 егар, 1 исют, 1 каренфил, 5 темян бел, 3 оболюр, дваи лисухиш, невено семе, 10 метъ. Исуши афионо на лопата счукай и другите харчове прекипи медо (...) обери, тури шеовете да поврат да стане маджун: дай му малко пешинъ ако спи а ти му тоя карар давай ако не спи а ти либи артарисувай доде му намериш караро“⁽³⁷⁾.

Сходна рецепта за маджун, „за деца да спят, да се гоят“, фигурира и в един друг лекарственик от Самоков, този на Анаки Тумпаров от 1800 г. В него фигурират драм и половина афион, драм и половина шафран, 5 драма юзарлко(?), 2 др. етер („етар“), 1 драм исиот, 1 драм карамфил, бел темян, 3 др. от червен мак семе, от булур хашаш (т.е. трева), мед. Афионът се суши на „посипалката“, като в горната рецепта, след което медът се припenea с подправките до получаването на маджун³⁸⁾.

По подобен начин се правят хапове за кашлица, както свидетелстват различните лекарственици: „За кашлица хапове. 1 денкъ афион, 2 гюверджеле калено, 2 шикер венедикъ, 1 драмъ канела, счукай сичкото доде стане карар, направи хапове, давай вечер по 2 драмъ да му замине“³⁹⁾. В тези хапове се слага един денк афион, но за съжаление, е трудно да се каже колко точно опиум е съдържал този денк. При отец Василий се намират ред подобни рецепти за хапове с афион:

„Хапуви за кашлица“⁴⁰⁾
10 драм прону
10 драм афион
20 драм ракия спирту
хчукай харну и размийги и прави хапуви да му даваши пу :1:2: вечер утрина
Хапуви за сарци или да иде праф (...)“⁴¹⁾
1: драм касия
1: драм афион
1: драм иникардаш
1: драм хиндиджевизи
скалцай вецити, пресей ги харно и прави хапуве и му давай по :1 спуред
чувека.

Хапуви за запирани“⁴²⁾ да земиши
1: драм афион
1: драм касия
2: драма халиле
2: драма алтанбаши
1: драм хиндиджевизи
12: драма накуп (?)
12: драма халвиджан“

За кашлица у отец Василий се препоръчва, между другото, също така мляко от магарица със зрели черни черници, а за кръв от носа – хапове с етер, афион, темян, териак, алое, магнезия (магнезий). Етерът фигурира и в хапове „за запиране“: два драма етер се смесват с вода и се правят хапове. В състава фигурират афион, етер, стипца, восък.

Отровни билки

Макар и спорадично, в лекарствениците се появяват рецепти, приготвяни със силно отровни треви. Могат да се приведат две сходни рецепти, в които се използва силно сгъстена отвара от тревите – в единия случай се пие с филджан, в другия случай се правят хапове. При йерей Григорий намираме следната рецепта с татул: *„Зарад що го за душа берем турце хтикио гречески: и нимой да си уземѝ сулука⁴³⁾ (т.е. дъха) туй мо цѝро 1 ока корѝнъ отъ татолъ що цафти бело като зорлички: 4: ока вино да го смеси да хчука татоло да ври доде остане една ока водата да го прецѝдиш през идна карпа да пие по идин филджан сутра и други вечер“*.

По подобен начин се борава с друга силно отровна билка в рилския лекарственник („на риле на очи падне кров“) от БИА: *„От дертъ на серце ока кукурекъ у ока вода да ври многу, да остане мало вода. Изцѝди у тенджерѝе колико ока вода исипи половинъ ока да ври дури се згастѝ, направи хапове колико лешник до девет дни заранъ и вечер да гълта по едно на гладно серце и кому приа че го сурдише и че биле хоѝе исцѝлѝти“⁴⁴⁾*.

В лековника на Рилския манастир, фигурира илач за далак⁴⁵⁾, който също включва кукуряк, с тази разлика, че се взима корѝнът и се счуква, като се прави на хапове заедно с други съставки. Корѝнът се използва пестеливо: ако в предната рецепта имаме една ока кукуряк, то в хаповете за далак се счукват 10 драма от сухия корѝн. Правят се хапове колкото нахут, от които се дават по два – три, най-много четири. От целия корпус документи кукурякът фигурира предимно в рилските лекарственици. Обяснение за това се намира у Ц. Гинчев: кукурякът е планинско растение⁴⁶⁾.

Токсични метали: живак и олово

Живакът и оловото се използват за мехлеми за гниещи рани, както и за мехлеми и хапове за сифилис (френга). Примери за мехлеми за рана имаме у отец Василий. След обмазването, когато повърхността на раната изгори от живака, умъртвената тъкан се изрязва. Подобно – за рани – е и приложението на оловото. Ето един пример от рилския ръкопис („на риле на очи падне кров“):

„За ветха рана мехлемъ взѝми 30 драм кюмюръ 15 драм куришумъ тури у ново гърне замажи му устата тури го на огино да гори два сахати извади шея стрѝ го прѝсей го со сѝто тури у тиганъ 2 драм восок и зехтинъ толку измѝшай го да стане мехлемъ и после мажи раната“.

У йерей Григорий живакът се дава за сифилис („френга“). Почти същите рецепти се намират и при ахтарина дядо Илийчо Данаилов от Свищов. Както бе споменато, връзките между тези два текста говорят за общо влияние. Рецептите на поп Григорий⁴⁷⁾ изглеждат по следния начин:

„Мехлем за френгата за оузат

1: драм сулменъ

2: драм живакъ

2: драм кардашъ къна ики керепъ

3: драм дървено маслу

4: драм нефтъ яи

10: драм кибритъ сою

Живака сос сулмена смеси една капка лимон да го триши у една паница да го триши догде са умори живака⁴⁸⁾: кардашъ къна да збишиъ подир да ги смесиши сичките оу идинъ саханъ да оугудиши на оганя далече полека да са греа и го баркашъ догде стани мехлемъ.“

В този мехлем се вижда употребата на нефта. При Лазар Кефалов, по-късно през XIX в. също се намират рецепти с нефт, между които мехлем за крака от нефт и свинска мас. Може да се приведе още една рецепта за мехлем за сифилис, която (с изключение на живака) се базира на повече или по-малко стандартната за времето си рецепта за благ мехлем:

„За опрет кога има рана от френгата михлем-татлъ:

25 драм тиременти⁴⁹⁾

05 драм татлъ сакасъ

05 драм зердехча⁵⁰⁾

03 драм ава⁵¹⁾ живак

05 драм юнджи рут или стипца

20 драм чам сакасъ⁵²⁾

120 драм дарвено масло“

Изброените продукти се стопяват на тиган и се разбъркват, докато стане на мехлем. От общо осем рецепти мехлем за френга при йерей Григорий, пет включват живак⁵³⁾. За френга се препоръчват и други хапове, мехлеми и маджуни. Ето един пример за хапове за френга, несъмнено силно токсични, с живак и цинково⁵⁴⁾ белило:

„Заради френгата совершено хапови

05 драм сюлюменъ⁵⁵⁾

15 драм живак

05 о[т] севле ачъ иикалки малки

05 драм юнджи рут или стипца

50 драм лимон сую

50 драм къна да ги баркашъ колко оуземи“

Смесването на живака и лимонената вода (уморяването на живака) тук вероятно цели получаването на съединението живачен цитрат. Добавя се къната като експципент, за да стане „като маджун“, оставя се „12 сахата да шупне да втаса“, добавя се още къна, колкото поеме, след което: „(...) бъркашъ доде излезе каймакъ бел по края, хапове колкото грахъ да гълта сутра три, подир 3 сахата да еде, вечер да еде по 9 сахата и по 12 сахата после да глатне 2 хапа осимъ дни по пет хапа до где еде хаповете да спи вногo и вода преварена да пие, пита бисолна да еде и месо агнешко бесъ сол (кибаб да еде) Като из солта хаповете много израноватъ оустата диветия дни: идна оука исто драм оцет за три пи: стипца три фатки смрадлика да ври колко прах да сбийш драм да пригудишъ или кърчагъ да си плакне оустата ама да са пази да ни покапни о гардата 4 пати на ден по 4 хапа пол бади подир 5 дни да ме дадеш оци идиндисетъ хапа за идинадисетъ дни: ката сутрин по идинъ ама пиши първо ширбетъ до тива хаповете 25 дни посъ подир ни кисало ни солено ни вошка ни грозди нити хлеб сос квас и вино“.

Текстът е интересен с това, че дава сведения за токсичността на хаповете с живак – вследствие на употребата на сол устата се изранява⁵⁶⁾, затова се препоръчва въздържание от сол, да се пие оцет и да се плакне устата с отвара от смрадлика или стипца. Дават се и, повече или по-малко, стандартни съвети за диета.

В двата лекарственика – на йерей Григорий и на Илийчо Данаилов, се откриват две идентични рецепти за кел, които съдържат живак, олово и оцет. Присъствието на оцет в тези рецепти, изглежда, не е случайно – вероятно са се търсели специфичните свойства на оловния ацетат.

При йерей Григорий:

„За келатъ сирке⁵⁷⁾ михлемъ

6 драм живакъ

5 драм куришумъ

15 драм юсю бечъ (оловно белило)

12 драм мюртесенкъ таши що седи като кама⁵⁸⁾

стопи куришума оу тавата: сипи и живака ватре карацисай го барджи поскоро да го извадиш да го сипиш оу идна паница и да са пазиш хубаво да го смесиш сичкото оу идин сахан 100 драм дървено маслу 40 драм оцет кескин да ги баркаш а да оугудиш помалку маслу помалко оцет да ги карацисваши да оугудиш догде са свършиш стана михлем⁵⁹⁾.

За кел при Илийчо Данаилов:

„За кел 6 драма жувак 5 драма куришум, да стопи куришума, да фърла жувака ватре да са карациса идно да стане 15 драма, юстюбеч 15 драма, уцет кескин да го три и да налива пумалку уцет и маслу така да три дукату свърши уцета и маслуту чи да гуди у идин сат⁶⁰⁾.

Живакът се е ползвал освен за рани, кел и сифилис също и за страх. По следния начин е рецептата при поп Григорий:

„От страх и мо игра срдцето

1: драм живакъ

1: драм кюмюръ машики да ги триши оу хавана догде са стрий хубаво да стане прахъ по три чекирдека сутра и вечер да пие сос бяло вино до 40 дни ако ни мине а той маджунъ совершава тоизи маджунъ ако го задуши хубаво много...“

(Следва рецепта за сладък маджун с подправки, включващ между другото „саръ сабур“ – алое.)

Същото и при Илийчо Данаилов:

„За страх 1 драм жувак 1 драм кюмюр да са стри докат са загуби жувака сутрина и вечер сас бяло вино пу 1 денкъ у пахаре“⁽⁶¹⁾

Този тип съпоставки говорят за прякото влияние между двата лекарственника.

Други: лечение на змийско ухапване, чума, умишлено отравяне

Опиумът в редки случаи се прилага и външно. *„Змия кога ухапе некого или добитък, земи нишадър – 2, афион 2, смешай сос афионо, тури на раната да стои 24 сахати, заминуе“*. Друг лек срещу змийско ухапване от същия западнобългарски лековник съдържа жлъчка от вол: *„Змия дето испие чело-века земи жлъчка от вол, карацисай со кромито и вода бел да е кромидо да пие да му замине“⁽⁶²⁾*. В самоковския лековник на Анаки Тумпаров от 1800 г. също се препоръчва жлъчка от вол или пък смес от 2 драма афион, 2 драма кокюрт(?), 2 драма нишадър за 24 часа върху раната, да мине⁽⁶³⁾. В тези случаи отново се натъкваме на сходни рецепти, които говорят за регионално влияние или лечителска школа.

Йерей Григорий дава интересни указания на лечение за чума. Бубоните се налагат с пресни листа от кисело зеле⁽⁶⁴⁾, парят се с ленено семе и вино и се пробиват:

„За чумата Кога излезе да налагаи армия фтасала: листовете колко можеш често да саменява Колку оумекни варха тогива да оуземи лянено семи и кирил менето да збий лянено семи :25 драм: и сос вино червено да ги кавардиса оу тиганя колко можеш да търпи топло да налага: често догде са пробий подиря: земи пресно да му оупичеш листито да го налага-иш топличко до где са ихцеди: от сулено от кисало от люто от вино от сичко постъ: колко оуризена чурба бес кисало и хлеб пресниманъ мало сол колко да е.“

При него намираме също метод срещу отравяне на човек.

„Кога оутрвоят някой человек панзахиръ⁶⁵⁾ да го оумии да мо ние водата ако нема а той от три юрдека крафта да ги заколиш да я испия топла той ще да балва подире пресно мляко топло да ние подиря от стодена вода да са пази⁶⁶⁾.“

Тези и много други рецепти дават облика на традиционната медицина, с нейните проблеми и решения.

Заключение

Като цяло, налага се (поне на пръв поглед) впечатлението, че практикуването на медицината е претърпяло еволюция от магии, заклинания, молитви и обредност към употребата на фармакопее, доминирана от опиума, подправките и вносните органични и минерални съставки. Ако се допусне, както е смятал Е. Спространов, че западнобългарските лекарственици от областта на Рила имат общ корен, датиращ от XVII в., то може да се приеме, че ранните лекарственици са съдържали повече местни билки и по-малко вносни съставки, а еволюцията на ахтарската търговия (и съпътстващото я разпространение на рационалната мисъл, за което съдим от съдържанието на лекарственика на поп Василий) е наложило нова концепция за практикуването на медицината под знака на подправките и вносните продукти. Тази бавна и непълна трансформация вероятно се е случила в течение на XVIII в.

От текстовете на лекарствениците може да се извади заключение, че са съществували регионални лечителски „школи“. Два лекарственика от самото начало на XIX в., свързани със Свищовско, показват ред интертекстуални връзки под формата на почти дословно повтарящи се рецепти. Такова явление наблюдаваме и в четири лекарственика от Самоковско. Текстовете от този регион показват взаимно влияние. Някои от тези рецептурници не са добре датирани, но със сигурност също не са по-късни от ранния XIX в., а корените им вероятно са значително по-архаични.

Когато в различни текстове някои рецепти се повтарят почти дословно или с повече или по-големи вариации, това води най-малко до хипотезата, че са имали общ корен в по-близко или по-далечно минало. Старите лечители очевидно са преписвали и са се учили един от друг. Нещата се усложняват от това, че съществуват и отделни рецепти, които вероятно са били популярни на над регионално ниво, и то вероятно в по-дълъг период от време. Така или иначе, въпросът изисква допълнителни проучвания.

БЕЛЕЖКИ

1. Милтенова, А. (съст.). Стара българска книжнина, т. 5., С., 1992.
2. Гинчев, Ц., Нещо по българската народна медицина, с. 71.

3. Басанович, „Ломски окръг“, с. 79.
4. Спространов, „Народни лековници“, с. 2.
5. НБКМ БИА II Д 51
6. Рилският лекарственик от БИА („на риле на очи падне кров“), датиран най-късно от първата половина на XIX век, написан е на западнобългарски диалект. Ръкописът представлява малка свезка, в която рецептите са номерирани, като се започне от 100. Очевидно, авторът му не е боравел добре с арабските цифри, защото след 109 следва числото 1010 и номерацията продължава по този начин.
7. Ср. у Цани Гинчев, налагането на челото с търкала лимон, „Нещо по народната медицина“, стр. 99 [72.]. Счуканите на каша листа от праскова служат, у Гинчев, за налагане на рана с червеи: стр. 115 [121].
8. Спространов, „Народни лековници“, с. 19 (Илийчо Данаилов).
9. Спространов, „Народни лековници“, VII.
10. Спространов, „Народни лековници“, с. 10 (Илийчо Данаилов).
11. Спространов, „Народни лековници“, с. 35 (Лазар Кефалов).
12. Ср. у Цани Гинчев – земна/сухоземна жаба или сушица се разпаря и се налага отокът. „Нещо по народната медицина“, с. 93 [45.]
13. НБКМ БИА II Б 6440.
14. Спространов, „Народни лековници“, с. 17 (Илийчо Данаилов).
15. Спространов, „Народни лековници“, с. 7.
16. Фрейзър, Дж. (1981). Златната клонка, София, с. 23, *passim*.
17. Спространов, „Народни лековници“ I (Илийчо Данаилов).
18. Щъркел (тур).
19. НБКМ БИА II Б 6440.
20. Злият дух „устрел“, който пие кръвта на добитъка, се заколва с чиста сребърна пара. Ср. СЧУНК V, 1891, Дял „Народни умотворения“, 3. Приказки за зли духове и др., „Устрел“, стр. 134.
21. Спространов, „Народни лековници“ I (Илийчо Данаилов), стр. 7.
22. НБКМ БИА II Б 6440.
23. Пак там.
24. До Освобождението по ахтарджийските дюкяни са се продавали испански, или „отровни“ мухи, което впоследствие е било забранено: Гинчев, „Нещо по народната медицина“, стр. 107 [98.].
25. За употребата на раци за цирей, оток, рана, ср. Ц. Гинчев. „Нещо по народната медицина“, стр. 115[122.]. Рачешките очи също фигурират във фармакопееята – у поп Василий.
26. Спространов, Народни лековници VII, стр. 81.
27. Тук може да се направи хипотезата, че авторът не е чувал за конкретните свойства на салицила, но откъслечна информация във връзка с употребата

на върбата някак си е била достигнала до него. За употребата на върбата за треска ср. Ц. Гинчев, „Нещо по народната медицина“, стр. 87 [27.]

28. НБКМ БИА II Б 6440
29. Фрейзър, Дж., пак там.
30. НБКМ БИА II Д 51/30 л. 14
31. Подобни методи са се използвали вкл. за засрамване на гости на сватби, които отиват там заради почерпката, като им бъде поднесено питие, от което да повръщат – смесено с „мас от биволско ухо“, т.е. ушна кал, или пепел от рогозка. „Нещо по народната медицина“, стр. 102 [88.]. Гинчев привежда също пример с тайно накисване на жаба в ракия против треска, „Нещо по народната медицина“, с. 93 [45.].
32. Змиорка (тур.).
33. Спространов, „Народни лековници“, VII, с. 80.
34. Спространов, „Народни лековници“, стр. 25 (Лазар Кефалов).
35. НБКМ БИА II Б 6440.
36. По всичко личи, че „еникардаш“ е епитет на къната, която на други места се обозначава като „кардаш къна“. Това може да е свързано с факта, че къната прикрива депигментацията на косъма, свързана с остаряването, а от там, че човек заприличва на по-млад свой брат.
37. НБКМ БИА II Б 6440.
38. Спространов, Народни лековници, VI, с. 50.
39. НБКМ БИА II В 6440.
40. НБКМ БИА II В 8390 л. 14
41. Пак там.
42. Пак там, л. 18.
43. Ср. у Ц. Гинчев за пушене на листа от татул при задух: „Нещо по народната медицина“, стр. 129 [167.].
44. НБКМ БИА II В 6440.
45. СХУНК XXIII – XXIV 1906 – 1907, Дял III, Е. Спространов, Народни лековници, II стр. 9.
46. Ц. Гинчев, „Нещо по народната медицина“, с. 98 [68.]. Гинчев набляга на това, че кукурякът – корен – е бил употребяван в Зап. България, Влашко и Бесарабия, където се внасял скъпо от Трансилвания, защото имало много коне. Описаното от Гинчев приложение на кукуряка обаче е ветеринарно.
47. НБКМ БИА II Д 51 л. 4., публикувано в СХУНК XXIII – XXIV 1906 – 1907, Дял III, Е. Спространов, Народни лековници, Поп Григорий.
48. Това е техниката за получаване на живачен цитрат. Ц. Гинчев свидетелства, за това как „уморявали“ живака, триейки го със слюнка на дланта си: „Нещо по народната медицина“, стр. 91 [41.].

49. Терпентин.
50. Куркума.
51. Т.е. „хава“ – вероятно се има предвид свойството на живака да променя обема си според температурата на въздуха.
52. Борова смола.
53. НБКМ БИА II Д 51 л. 2 – 4., публикувано в Спространов, „Народни лековници“ (Поп Григорий).
54. Може обаче да се касае за *hydrargyrum bichloratum corrosivum*, ср. Басанович, „Ломски окръг“, стр. 97.
55. Цинково белило.
56. Според Цани Гинчев, вследствие на болестта.
57. Т.е. мехлем с оцет.
58. Оловен оксид.
59. Спространов, „Народни лековници“, (Поп Григорий).
60. Спространов, „Народни лековници“, стр. 13.
61. Пак там.
62. НБКМ БИА, II В 6440.
63. НБКМ БИА II В 6440; Спространов, „Народни лековници“, VI.
64. Ср. у Ц. Гинчев, употребата на зелеви листа за налагане на мехури от изгаряне: „Нещо по народната медицина“, стр. 94 [49].
65. Противоотрова (тур.).
66. НБКМ БИА II Д 51 л. 4., вж. Спространов, „Народни лековници“, (Поп Григорий).

ЛИТЕРАТУРА

- СНУНК III 1890, Научен отдел, Ц. Гинчев, *„Нещо по българската народна медицина“*.
- СНУНК IV 1891, Научен отдел, д-р И. Басанович, *„Материали по санитарната етнография на България, Ломски окръг“*
- СНУНК V, 1891, Дял Народни умотворения, 3. Приказки за зли духове и др.
- СНУНК XXIII-XXIV 1906 – 1907, Дял III, Природонаучен, Е. Спространов, *„Народни лековници“*.
- НБКМ БИА II В 6440
- НБКМ БИА II В 8390
- НБКМ БИА II Д 51

REFERENCES

- SNUNK III 1890, Nauchen otdel, Ts. Ginchev, „*Neshto po balgarskata narodna meditsina*“.
- SNUNK IV 1891, Nauchen otdel, d-r I. Basanovich, „*Materiali po sanitarnata etnografiya na Balgariya, Lomski okrag*“
- SNUNK V, 1891, Dyal Narodni umotvoreniya, 3. *Prikazki za zli duhove i dr.*
- SNUNK HHIII-HHIV 1906 – 1907, Dyal III, Prirodonauchen, E. Sprostranov, „*Narodni lekovnitsi*“.
- NBKM BIA II V 6440
- NBKM BIA II V 8390
- NBKM BIA II D 51

OPIUM, MERCURY AND MAGIC – FOLK HEALERS AND REGIONAL HEALING TRADITIONS DURING THE EARLY BULGARIAN REVIVAL PERIOD

Abstract. The study is dedicated to medicine and pharmacy during the Early Bulgarian Revival period. It is based on a corpus of eight published and two unpublished sources – the main documents being from the period around 1800. The traditional medical practices described in the sources permit to distinguish the existence of human networks, or otherwise, regional healing traditions.

✉ **Mr. Georgi Georgiev**
University of Sofia
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: gggeorgh@gmail.com